
JOHANNES MONNIKHOF
BEWONDERAAR EN BESTRIJDER VAN SPINOZA¹

Lotte Jensen

Inleiding In het Boerhave Museum te Leiden bevindt zich een portret van de achttiende eeuwse arts Johannes Monnikhoff (1707-1787), geschilderd door Jacob Buys. Weinig bezoekers zullen weten dat de man op deze afbeelding in 1750 een belangrijke medische verhandeling publiceerde over botbreuken. Het boek, getiteld *Ontleed-, heel- en werktuig-kundige Zamenstelling over de scheursels of breuken*, toont hij met nadruk aan de kijkers. Dat hij behalve een kundig arts ook een liefhebber van de wijsbegeerte was, is zo mogelijk nog minder bekend. Monnikhoff was geboeid door de leer van Spinoza en heeft een belangrijke rol gespeeld in het doorgeven van diens werk.

Van de hand van Monnikhoff zijn verschillende handschriften bewaard gebleven die betrekking hebben op Spinoza's filosofie. De Koninklijke Bibliotheek te Den Haag is in het bezit van een gebundeld manuscript van deze arts, dat bestaat uit een lange voorrede, de volledige tekst van Spinoza's *Korte verhandeling van God, de Mensch en deszelvs Welstand* en een kopie van de *Aanteekeningen bij het Godgeleerd-Staatkundig Vertoog*.² De voorrede beslaat zeventig bladzijden en valt uiteen in drie gedeelten: Monnikhoff opent met een kritische beschouwing van Spinoza's gedachtengoed, dan volgt een biografische vertelling over het leven van Spinoza, en tot slot een samenvatting van de inhoud van de *Korte Verhandeling*. Het middelste gedeelte werd eerder uitgegeven door Gebhardt.³ Van het laatste gedeelte bestaat nog een tweede geschreven versie, eveneens vervaardigd door Monnikhoff, en deze wordt thans bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Halle. Onder de titel *Korte Schetz* is deze tekst verschillende malen uitgegeven, het meest recent door Filipo Mignini in zijn magistrale editie van Spinoza's *Korte verhandeling* uit 1986.⁴

¹ Deze bijdrage is een bewerking van mijn doctoraalscriptie uit 1997. Ik wil Piet Steenbakkers bedanken voor de deskundigheid en het enthousiasme waarmee hij dit project begeleid heeft en Wiep van Bunge voor zijn waardevolle commentaar.

² Koninklijke Bibliotheek, 175 G16.

³ *Chronicon Spinozanum* 4 (1926), p. 201-219. Enkele fragmenten uit het middelste gedeelte werden in 1899 door Freudenthal gepubliceerd, in het Duits vertaald en van commentaar voorzien, zie J. Freudenthal, *Die Lebensgeschichte Spinoza's in Quellschriften, Urkunden und nichtamtlichen Nachrichten*, Leipzig 1899, p. 105-107 en 259-260.

⁴ De *Korte Schetz* werd voor het eerst uitgegeven door E. Boehmer in 1852, die de tekst bovendien van een Latijnse vertaling voorzag. Hij had de *Korte Schetz* ontdekt in een exemplaar van de *Korte, dog waaragtige Levens-Beschrijving van Benedictus de Spinoza* van Colerus, dat hij later doneerde aan de universiteitsbibliotheek van Halle. In 1899 bezorgde W. Meijer op basis Boehmers editie een moderne Nederlandse vertaling. Gebhardt volgde in 1925 met een kritische editie van het Haagse handschrift. Mignini baseerde zijn uitgave uit 1986 echter op het handschrift in Halle, omdat hij ervan uitging dat dit van latere datum was.

Johannes Monnikhoff, door Jacob Buys, in B.W.Th. Nuijens, *Het ontleedkundig onderwijs en de geschilderde Anatomische lessen van het Chirurghijns Gilde te Amsterdam* (1928)

Opvallend genoeg is het eerste gedeelte van de voorrede nooit eerder uitgegeven en tot op heden nauwelijks bestudeerd. Onderzoekers hebben tot nog toe slechts oog gehad voor de twee andere gedeelten, misschien omdat die op het eerste oog het meeste verband houden met Spinoza zelf. Wiep van Bunge vormt een uitzondering. In zijn voordracht 'Monnikhoff, Deurhoff en Spinoza' (1988), waarin hij onder andere ingaat op Monnikhoffs wijsgerige houding ten opzichte van Spinoza, citeert hij enkele passages uit het eerste gedeelte van Monnikhoffs voorrede.⁵ Van Bunge concentreert zich echter hoofdzakelijk op een aantal andere manuscripten, die hij ontdekte in de gemeentebibliotheek van Rotterdam. Ook de Italiaanse Spinozakenner Mignini behoort tot de weinigen die aandacht hebben besteed aan het eerste gedeelte van Monnikhoffs voorrede. In de inleiding bij zijn editie van de *Korte Verhandeling* geeft hij een – weliswaar korte – samenvatting en spreekt hij van een kritische uiteenzetting die belangrijke elementen bevat voor een beter begrip van Monnikhoffs houding ten opzichte van Spinoza.⁶ Dit is een juiste opmerking, want ook het eerste gedeelte is van wezenlijk belang. Het bevat commentaar van Monnikhoff op Spinoza's leer van de substantie, attributen en modi en is in die zin te beschouwen als een interessant document van de achttiende eeuwse Nederlandse Spinozareceptie. Een nauwkeurige bestudering van deze tekst stelt ons in staat om meer zicht te krijgen op de complexe relatie van Monnikhoff tot Spinoza.

In deze inleiding wordt ingegaan op verschillende aspecten rondom de tekst die in dit nummer onder de titel *Kritische voorrede* voor het eerst wordt uitgegeven. Monnikhoffs leven en werk worden eerst nader belicht, waarna zal worden ingegaan op de relatie tussen Monnikhoff en Deurhoff en op de kritiek die hij in zijn voorrede formuleert op Spinoza. Bovendien zal de relatie tussen de *Kritische voorrede* tot andere anti-spinozistische teksten in deze tijd worden besproken. Tenslotte wordt dit werk geplaatst binnen het kader van de andere geschriften van Monnikhoff.

Leven en werken Johannes Monnikhoff leefde en werkte gedurende zijn hele leven in Amsterdam. Hij werd geboren in 1707 als oudste van zes kinderen van de arts Willem Monnikhoff (1635-1759) en Elizabeth Topp (gest. 1772).⁷ Zijn vader, die tussen 1731 en 1736 als overman van het Amsterdamse chirurgijns-gilde werkte en de uitvinder was van een krulveer voor breukbanden, onderwees hem in de heelkunde en aanverwante wetenschappen. Johannes koos voor hetzelfde beroep als zijn vader. In 1730 deed hij zijn meesterproef als chirurgijn, om in 1752 vervolgens te worden aan-

⁵ W. van Bunge, 'Monnikhoff, Deurhoff en Spinoza', W. Klever, (red.), *Guest-lectures and seminar papers on spinozism. A Rotterdam Series V*, Rotterdam 1988, p. 9-10.

⁶ F. Mignini, (ed.), *Korte verhandeling van God, de mensch en deszelvs welstand / Breve trattato su dio, l'uomo e il suo bene*, L'Aquila 1986, p. 47 en 49-50.

⁷ Voor biografische gegevens over Monnikhoff, zie het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek VIII*, p. 1170-1171, G.A. Lindeboom, *Dutch medical biography. A biographical dictionary of Dutch physicians and surgeons 1745-1975*, Amsterdam 1993, p. 1362-1363 en E. Wintgens, *Johannes Monnikhoff en zijn legaat*, Leiden 1879.

gesteld als stadsbreukmeester. Zijn geneeskundig hoofdwerk schreef hij reeds op 23-jarige leeftijd. Het verscheen pas in 1750 in druk, onder de titel *Ontleed-, heel en werktuig-kundige Zamenstelling. Ter ontdekking van de bijzondere Plaatsen, Oorzaaken, Kenteekenen, Toevallen, en Geneesingen der Scheursels of Breuken*.⁸ Uit de opdracht spreekt een zekere bewondering voor de man die hem de beginselen van de geneeskunde bijbracht. Deze luidt 'aan mijn eerwaarde en welbeminde vader'.

Monnikhoff leverde als arts een grote bijdrage aan de herniologie. In 1775 werd hij lid van de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem en hij zond een *Lijst van waargenomen breuken* in. Die werd geplaatst in de *Verhandelingen* van de Maatschappij (XVII, 2e stuk) en bevatte de beschrijving van duizend breuken. Naar het schijnt is deze lijst de oudste in zijn soort.⁹ Monnikhoff zorgde ervoor dat het onderzoek in de herniologie ook na zijn dood verder kon gaan. Hij stichtte op 12 september 1786, negen maanden voor zijn dood, via zijn testament een fonds, dat zorg moest dragen voor de uitbreiding van de kennis van de heilkunde en van de leer der breuken. Dit fonds bestond van 1790 tot 1853 en schreef met regelmaat prijsvragen uit. De antwoorden werden door de curatoren gebundeld en gepubliceerd onder de titels *Verhandelingen* (1797-1815, I-VII) en *Nieuwe verhandelingen* (1811-1850, I-VII). Na de opheffing van het fonds werd onder dertig erfgenamen een bedrag van f7300,- verdeeld.

Naast zijn werkzaamheden als arts verdiepte Monnikhoff zich ook in de wijsbegeerte. Daarvan getuigt onder andere een publicatie uit 1760. Zijn antwoord op een prijsvraag, uitgeschreven in 1759 door het legaat van de Leidse burger Johannes Stolp, werd bekroond en opgenomen in de bundel *Quatuor dissertationes, quibus efficitur, ex eo, quod aliquid est, sequi Deum esse*.¹⁰ De deelnemers dienden de volgende vraag te beantwoorden:

Hoe daaruit, dat 'er nu werkelijk iet bestaat, het aanwezen volge van een noodzaakelijk, eeuwig en onveranderlijk wezen, het welk van deze Weereld onderscheiden is?¹¹

Monnikhoff antwoordde met een *Vol-Zeekere en Bondige Betooging*, waarin hij een godsbewijs a posteriori leverde. De precieze inhoud van het betoog, dat nauw verwant is aan de kritiek die hij in zijn voorrede levert op Spinoza, komt later uitvoeriger aan de orde.

Behalve de genoemde gedrukte werken is een groot aantal handschriften van Monnikhoff bewaard gebleven die betrekking hebben op verschillende onderwerpen uit de geneeskunde, de theologie en de wijsbegeerte. Geschreven in een bijzonder regelmatige stijl en vrijwel altijd foutloos, getuigen deze documenten van de onver-

⁸ Een tweede druk verscheen in 1792, herzien door zijn neef Aardewijn Nieuwenhuis.

⁹ Zie C.E. Daniëls, 'Johannes Monnikhoff', *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker*, Berlin 1929-1934, IV, p. 241.

¹⁰ De *Quatuor dissertationes* zijn opgenomen in *Dissertationes latinae et belgicae ad theologiam naturalem spectantes. Pro praemio legati stolpiani conscriptae* I, Leiden 1766.

¹¹ Geciteerd naar C.L. Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, Utrecht 1989, herdruk 1954, p. 643.

moeibare nauwkeurigheid en onuitputtelijke zorgvuldigheid waarmee hij te werk ging. Van geneeskundig belang is zijn 'Na-reeden' uit 1748 op het boek *Privilegien, Willekeuren, en ordonnantien betreffende het Collegium Chirurgicum Amstelodamense* (1736). Deze vijftig pagina's tellende Na-reeden bestaat uit een historisch overzicht van het onderwijs aan en de samenstelling van het Amsterdams Chirur-gijnsgilde.¹²

Monnikhoff en Deurhoff Theologische en wijsgerige waarde hebben Monnikhoffs afschriften van diverse werken van Willem Deurhoff (1650-1717). Monnikhoff legde een bijzondere belangstelling aan de dag voor Deurhoff, een autodidact die zich ruimschoots verdiepte in het gedachtegoed van Descartes en Spinoza. Met grote precisie verzamelde Monnikhoff al diens werken en verschillende documenten rondom diens persoon.¹³ Aangezien Monnikhoffs intensieve studie van Deurhoffs geschriften hoogstwaarschijnlijk verband houdt met de belangstelling die Monnikhoff ontwikkelde voor filosofie van Spinoza, is het nodig ook de figuur van Deurhoff hier kort te bespreken.

Deurhoff, die overdag werkte in de koffer- en bandelierswinkel van zijn vader, was een produktief schrijver van stichtelijke en wijsgerige werken.¹⁴ Hij had geen kennis van het Latijn en verwierf zijn wijsgerige kennis door het lezen van Glazemakers Nederlandse vertalingen van Descartes en Spinoza. Zo publiceerde Deurhoff in 1682 de *Ses bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte*, waarvoor Glazemakers vertaling van Descartes' *Meditationes* als grondtekst diende. Verder gaf de Amsterdamse autodidact een groot aantal werken uit waarin hij zijn eigen opvattingen neerlegde. Twee jaar voor zijn dood werden zijn verzamelde werken uitgegeven, onder de titel *Over-natuurkundige en Schrifuurlijke Saamstellinge van de H. Godgeleerdheid* (1715). Naast zijn schriftelijke activiteiten organiseerde Deurhoff wekelijkse bijeenkomsten bij hem thuis, waar hij over zijn ideeën sprak. Hij verzamelde een kring van vurige aanhangers om zich heen. Zijn theologische denkbeelden ondervonden echter ook veel weerstand. Deurhoff viel in ongenade bij veel predikanten, die hem als een ver-

¹² B.W.Th.Nuyens, *Het ontleedkundig onderwijs en de geschilderde Anatomische lessen van het Chirur-gijnsgilde te Amsterdam in de jaren 1550 tot 1798*, Amsterdam 1928, p. 51. Het handschrift bevindt zich nu in de UB van Amsterdam, hs IC33. Behalve een 'Na-reeden' heeft Monnikhoff ook nog een vervolg op de *Privilegien, Willekeuren en ordonnantien*, diverse naamlijsten en afbeeldingen aan het boek toegevoegd.

¹³ De KB te Den Haag is in het bezit van een groot aantal van Monnikhoffs afschriften van Deurhoffs werken, 128 G 1 t/m G 11 en 131 D 51. In de UB te Utrecht bevindt zich eveneens een handschrift van Monnikhoff over Deurhoff, getiteld *Verhaal van de Opschuddingen, tegen het Gevoelen, en de Boeken van Willem Deurhoff*, hs 11 C21. Zie ook C. Sepp, 'Een pleidooi van Hermanus Noordkerk', *Godgeleerde bijdragen* 38 (1864), p.353-384. Herzien gepubliceerd onder de titel 'Willem Deurhoff en zijne rechtszaak', *Polemische en irenische theologie*, Leiden 1881, p. 202-242.

¹⁴ Over Deurhoff, zie *Biografisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* II, p. 455-460, A.C. Fix, 'Willem Deurhoff (1650-1717). Merchant and philosopher', *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 1 (1990), p. 153-164, NNBW VIII, p. 382-383 en Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, p. 212-215 en 218-223.

kapte spinozist beschouwden. In hoeverre deze beschuldiging gegrond was, is de vraag. Deurhoff oefende in sommige werken namelijk ook expliciete kritiek uit op sommige leerstellingen van Spinoza. De betichting van de predikanten leek dan ook eerder een strategische functie te vervullen. Iemand die maar enigszins naar spinozisme neigde, werd al snel in staat van beschuldiging gesteld. Recentelijk heeft Krop op basis van inhoudelijke analyses betoogd dat Deurhoff zowel een spinozist als een niet-spinozist genoemd kan worden. Enerzijds ligt de filosofie van Spinoza onmiskenbaar ten grondslag aan sommige ideeën van Deurhoff, anderzijds zijn de verschillen tussen beide denkers te groot om de Amsterdamse kofferhandelaar als een spinozist in de strikte zin van het woord te betitelen. Krop geeft er de voorkeur aan Deurhoff te omschrijven als een 'radicale Cartesiaan', wiens opvattingen in die zin nauw verwant zijn aan die van Spinoza.¹⁵

Monnikhoff was een groot bewonderaar van Deurhoff. Hij stelde verschillende malen een levensbericht van Deurhoff op.¹⁶ Bovendien was de achttiende-eeuwse arts in het bezit van een groot aantal schriftelijke aantekeningen van mensen die de wekelijkse avonden bij Deurhoff hadden bijgewoond. Deze aantekeningen waren onder andere van de hand van Deurhoffs zwager Cornelis van Loon, diens broer Jacob van Loon, Pieter van Doorn en Johan van de Velde.¹⁷ Op basis van de door hen vervaardigde notities stelde Monnikhoff verbeterde en nieuwe versies samen. Monnikhoffs wijsgerige opvattingen zijn zonder twijfel beïnvloed door die van Deurhoff, wiens theologische denkbeelden volgens Thijssen-Schoute gestoeld waren op 'een filosofie, waarin men cartesiane, geulincxiaanse en spinozistische elementen dooreengemengd ziet'.¹⁸

Monnikhoff schreef ook het 6000 folio's tellende handschrift van Cornelis van Loon af, dat alles bevatte wat Deurhoff in 397 bijeenkomsten van 1707 tot 1717 ter verklaring van het boek Job had voorgedragen. Ten onrechte staat in secundaire literatuur vermeld dat het om een afschrift naar het handschrift van Van de Velde zou gaan.¹⁹ De verwarring is mogelijk ontstaan omdat Van de Velde wel een centrale rol speelde in het zogenaamde 'Deurhoff-proces'. Rondom Deurhoffs *Verklaaring van het boek Jobs* ontstond zich namelijk een rechtszaak die voor veel ophef zorgde. Toen in 1741 op initiatief van Van de Velde een deel van de *Verklaaring van het boek Jobs* gedrukt werd greep de justitie in. Zowel de tekstbezorger als de drukker, Christiaan

¹⁵ H. Krop, 'Radical Cartesianism in Holland: Spinoza and Deurhoff', W. van Bunge en W. Klever, (red.), *Disguised and overt Spinozism around 1700. Papers presented at the International Colloquium held at Rotterdam, 5-8 October 1994*, Leiden 1996, p. 61-65 en 81.

¹⁶ Een levensbericht is onder andere te vinden in Monnikhoffs voorrede bij zijn afschrift van Deurhoffs *Laatste Uuren ter Uitlegging en klaaring van den eersten algemeene Zendbrief van den H. Apostel en Evangelist Johannes* (1772), KB, 128 G2 en in zijn voorrede bij zijn afschrift van *De goede Zaaken van Stephanus, den Diaken en eerste Bloedgetuige der Gemeinte Jesu Christi* (1762), KB, 128 G3.

¹⁷ De KB is in het bezit van een verzameling cahiers met aantekeningen van de genoemde personen.

¹⁸ Monnikhoff schreef er titels en korte bijbelspreuken bij, KB, 128 G12 t/m G15.

¹⁹ Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, p. 213.

Petersen, moesten voor de rechter verschijnen. De tekst werd geconfiscieerd en op negen punten werden beide mannen van ketterij beschuldigd.²⁰ De straffen waren aanzienlijk: Van de Velde werd verbannen uit Holland en West-Friesland en Petersen kreeg een boete van f3000,- opgelegd. De briljante advocaat Hermanus Noordkerk, die de verdediging op zich nam, wist in hoger beroep het vonnis echter te vernietigen. Hij hield in 1743 een pleidooi voor de vrijheid van meningsuiting en drukpers en weerlegde bovendien de beschuldiging dat Deurhoff een spinozist was. Hij wees erop dat er geleerden waren geweest die Deurhoff juist als één van de grondigste bestrijder van Spinoza hadden beschouwd. Noordkerk liet zijn succesvolle redevoering niet zelf drukken, maar al spoedig na de zitting verschenen verschillende drukken in het licht. Monnikhoff heeft in 1755 een gedeelte van het pleidooi afgeschreven.²¹

Het is niet duidelijk hoe Monnikhoffs afschrift van de *Verklaaring van het boek Jobs* samenhangt met de druk die Van de Velde en Petersen het licht lieten zien. Diende het als kopij? Of schreef Monnikhoff het ten tijde van of vlak na de rechtszitting af, zodat hij er zeker van kon zijn dat het bewaard bleef? Voor beide opties valt wat te zeggen, maar op basis van uittalingen van Monnikhoff zelf ben ik geneigd voor de tweede mogelijkheid te kiezen. In de voorrede bij zijn afschrift van Deurhoffs *Laatste Uuren ter Uitlegging en Verklaaring van den eersten algemeene Zendbrief van den H. Apostel en Evangelist Johannes* (1772) schrijft Monnikhoff namelijk:

alzo den Heer Joan van den Velde, na dat ze een tijd van drie en twintig Jaaren bij hem schriftelijk hadden berust, te raaden wierd, na dat hij 'er met Deurhoffs eigen handige Aanteekeningen, daar van gehouden en nagelaaten, vergeleeken, en weer nieuwelijks overschreeven had, om, op 't verzoek van eenige haarer Liefhebberen, dezelve in druk te geeven, en hier toe met haar een eigen Pars neevens het geen 'er verder toe behoorden, aan te leggen.²²

In deze passage wordt duidelijk gesproken van een door Van de Velde vervaardigde

¹⁹ Zie Sepp, 'Een pleidooi van Hermanus Noordkerk', p. 356, *NNBW VIII*, p. 1170, Lindeboom, *Dutch medical biography*, p. 1363 en Mignini, (ed.), *Korte verhandeling van God, de mensch en deszelfs welstand*, p. 48. Dat het naar het handschrift van Cornelis van Loon is afgeschreven, blijkt uit een mededeling van Monnikhoff in zijn 'Na-reeden' bij *Het voorbeeld van de Verdraagzaamheid onder de Goddelijke Bezoeken, vertoond in de Uitlegging en Verklaaring van het boek Jobs*, Amsterdam 1741, KB, 128 G1, II. Op fol. 78v zegt hij in verband met de drukgeschiedenis van de *Verklaaring van het boek Jobs*: 'die ik voormaals, in verband met alle de voorgaande en volgende naar het Handschrift van der Heer Cornelis van Loon (hoogloflijcker gedagtenisse!) gezamenlijk had afgeschreeven'. Waar het maar liefst acht delen tellende manuscript zich nu bevindt, is mij niet bekend.

²⁰ Sepp geeft in 'Een pleidooi van Hermanus Noordkerk' een opsomming van deze negen punten en een overzicht van het verloop van het proces.

²¹ Zie W. Deurhoff, *Het voorbeeld van de Verdraagzaamheid onder de Goddelijke Bezoeken, vertoond in de Uitlegging en Verklaaring van het boek Jobs*, gedeeltelijk gedrukt, Amsterdam 1741, gedeeltelijk in het handschrift van Monnikhoff. Hieruit de 'Na-reeden', fol. 55r-74v, KB 128 G1. M.C. van Hall, die een korte biografie van Noordkerk schreef, somt enkele drukken van Noordkerks pleidooi op. Hij citeert bovendien een deel van de rede, zie 'Mr. Noordkerk beschouwd als Nederduitsche redenaar en letterkundige', *Magazijn voor Wetenschappen, kunsten en letteren* 2 (1823), p. 198-201. Volgens Sepp citeert Hall hier uit schriftelijke aantekeningen die behoorden tot de nalatenschap van Monnikhoff, 'Een pleidooi van Hermanus Noordkerk', p. 363.

²² *Laatste Uuren ter Uitlegging en Verklaaring, van den Eersten algemeene Zendbrief, van den H. Apostel en Evangelist Joannes* (1772), 'Voorrede', fol. 48r, KB 128 G2.

nieuwe versie van de *Verklaaring van het boek Jobs*. Ook het feit dat Monnikhoff zelf niet werd aangeklaagd in het proces lijkt er op te wijzen dat er geen sprake is geweest van directe bemoeienis van Monnikhoff bij het tot stand komen van de kopij. Eerder lijkt Monnikhoff ervoor gezorgd te willen hebben dat het manuscript niet verloren ging. Daarvoor pleit ook het feit dat Monnikhoff in één van de spaarzaam overgeleverde drukken van de *Verklaaring van het boek Jobs* het ontbrekende gedeelte zelf in handschrift aanvulde. Dit deed hij pas omstreeks 1755, ruim tien jaar na het proces.²³

Naast de grote collectie afschriften van Deurhoffs werken bestaat er ook een indrukwekkende verzameling handschriften waarin Monnikhoff eigen theologische en wijsgerige opvattingen verwerkte. Deze verzameling werd ontdekt door Van Bunge in de handschriftencollectie van de remonstrantse gemeente te Rotterdam, die is ondergebracht in de gemeentelijke bibliotheek van Rotterdam. Van Bunge geeft in zijn voordracht 'Monnikhoff, Deurhoff en Spinoza', een opsomming van dit materiaal.²⁴ Uit zijn inhoudelijke analyse blijkt bovendien dat deze collectie een rijke informatiebron vormt voor de reconstructie van Monnikhoffs houding ten opzichte van zowel Deurhoff als Spinoza.

Voor de Spinoza-studie zijn tenslotte met name een viertal handschriften van Monnikhoff van belang. In de eerste plaats zijn de in één band samengebundelde voorrede, het afschrift van Spinoza's *Korte Verhandeling* en de *Aantekeningen bij het Godgeleerd-Staatskundig Vertoog* van grote betekenis, in zijn geheel meestal aangeduid als manuscript B. Daarnaast schreef Monnikhoff – zoals in de inleiding al ter sprake kwam – een tweede samenvatting van de *Korte Verhandeling*. Deze werd in de vorige eeuw door Boehmer in een exemplaar van Colerus' biografie van Spinoza ontdekt. In de derde plaats maakte Monnikhoff correcties en aantekeningen in het oudere afschrift van de *Korte Verhandeling*, over het algemeen aangeduid als manuscript A en eveneens in het bezit van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.²⁵ De manuscripten A en B zijn de enige twee aan ons bekende handschriften van de *Korte Verhandeling*. Monnikhoff gebruikte manuscript A waarschijnlijk als legger.²⁶ In de vierde plaats was Monnikhoff de eigenaar van een exemplaar van *De Nagelate Schriften* van Spinoza (1677), blijkens handgeschreven aantekeningen en aanvullingen. Dit exemplaar werd in 1972 ontdekt door Thomas Carson Mark in een Amsterdams antiquariaat. Dat het oorspronkelijk een geheel vormde met manuscript B blijkt uit de

²³ W. Deurhoff, *Het voorbeeld van Verdraagzaamheid onder de Goddelijke Bezoeken, vertoond in de Uitlegging en Verklaaring van het boek Jobs*, Amsterdam 1741, KB, 128 G1. Dit is een exemplaar van de gedrukte uitgave in twee delen. Het slot van het tweede deel, een narede (gedateerd 1755) en indices, zijn bijgeschreven door Monnikhoff zelf. Zie voor de bijzondere aspecten van dit exemplaar, L. Jensen, 'C. Mommael. Een moedige schrijfster over theologie en filosofie', R. Schenkeveld-Van der Dussen, (red.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850. Van Anna Bijs tot Elise van Calcar*, Amsterdam 1997, p. 540-544.

²⁴ 'Monnikhoff, Deurhoff en Spinoza', p. 3. In de volgende paragraaf zullen de bevindingen van Van Bunge nader aan bod komen en aangevuld worden met nieuwe gegevens.

²⁵ KB, 175 G15.

²⁶ Mignini (ed.), *Korte verhandeling van God, de mensch en deszelvs welstand*, p. 51-56.

respectievelijke rugtitels: *Benedicti Nagelate / De Spinoza Schriften*.²⁷

Uit bovenstaande gegevens blijkt dat Monnikhoff zich behalve voor Deurhoff ook zeer interesseerde voor Spinoza. De vraag rijst waar deze belangstelling vandaan kwam. Het is denkbaar dat de bestudering van Deurhoffs werken of de contacten met deurhoviaanse zoals Johan van de Velde en Cornelis van Loon zijn interesse voor de filosofie van Spinoza hebben opgewekt. Door verschillende wetenschappers is verondersteld dat Deurhoff de eigenaar was van manuscript A (of een oudere versie waar manuscript A op gebaseerd is) en dat dit manuscript na zijn dood onder zijn navolgers circuleerde.²⁸ Ik acht het dan ook aannemelijk dat Monnikhoff via zijn contacten met Van de Velde of Cornelis van Loon het manuscript in zijn bezit kreeg en vervolgens zelf een verbeterde versie ervan opstelde (manuscript B). Daarmee is de bijzondere interesse van Monnikhoff voor Spinoza echter nog niet afdoende verklaard. Welke houding had hij precies tegenover de zeventiende-eeuwse wijsgeer wiens werken hij met zoveel vlijt verzamelde? Een nadere bestudering van het kritische gedeelte van Monnikhoffs voorrede in manuscript B stelt ons in staat een beter beeld te krijgen van Monnikhof en zijn complexe relatie tot Spinoza.

Monnikhoffs kritiek op Spinoza Een van de punten in de filosofie van Spinoza die in zijn tijd op veel kritiek stuitte was, dat hij aan God uitgebreidheid toeschreef. Als aan God lichamelijkheid werd toegekend, dan zou God immers ook onderworpen zijn aan lichamelijke lijden, hetgeen tegen alle traditionele voorstellingen van God inging. Spinoza's weerwoord luidde dat God geen onvolkomenheden kende. God, een oneindige uitgebreidheid, was als zodanig ondeelbaar en niet aan lijden onderworpen. Ook het feit dat Spinoza het idee van een schepping uitsloot, stuitte bij tijdgenoten op veel weerstand. Een derde punt van kritiek betrof het feit dat Spinoza enerzijds God of de substantie lichamelijkheid toeschreef en als ondeelbaar beschouwde, maar anderzijds de schepselen als eindige uitdrukkingvormen van de substantie zag en als deelbaar karakteriseerde. Critici beschouwden dit als een tegenstrijdigheid. Hoe kon de substantie, waaraan lichamelijke uitgebreidheid werd toegeschreven, nu tegelijkertijd ondeelbaar en deelbaar zijn? En hoe moest de relatie tussen de eeuwige substantie en de in de tijd existierende eindige modi eigenlijk precies geduid worden?

Een belangrijk deel van Monnikhoffs kritiek gaat over deze problematische verhouding van aan de ene kant de ondeelbare, oneindige substantie en aan de andere kant de deelbare, eindige modi. Een laatste kritiekpunt dat ik hier wil noemen betreft Spinoza's opvattingen over de verhouding tussen substantie en attribuut. Van Bunge heeft recentelijk laten zien dat zeventiende-eeuwse critici zich soms nauwelijks raad

²⁷ In 'A unique copy of Spinoza's *Nagelate Schriften*', *Journal of the History of Philosophy* 13 (1975), p. 81-83, beschrijft T.C. Mark de unieke kenmerken van Monnikhoffs exemplaar, dat zich nu bevindt in de KB, 135 C22. Zie ook P. Steenbakkers *Spinozas 'Ethica' from Manuscript to Print. Studies on Text, Form and Related Topics*, Utrecht 1994, p. 41n4.

²⁸ Mignini (ed.), *Korte verhandeling van God, de mensch en deszelvs welstand*, p. 49.

wisten met het onderscheid dat Spinoza maakte tussen de substantie en het attribuut, een kwestie die ook hedendaagse specialisten nog hoofdbrekens kost.²⁹ Het probleem dat vooral cartesianen dwars zat was dat zij niet begrepen hoe een substantie meer dan één attribuut kon hebben, ofwel hoe een oneindig aantal attributen één substantie kon constitueren. Vanuit een cartesiaans perspectief was zoiets immers onmogelijk. Elk attribuut was reëel onderscheiden van het andere attribuut en elk attribuut was essentieel voor de natuur van een substantie. Om die reden kon iedere substantie ook maar één attribuut hebben. Ook Monnikhoff heeft moeite met Spinoza's visie op de verhouding tussen de substantie en de attributen.

De kanttekeningen die Monnikhoff in de *Kritische voorrede* plaatst bij de filosofie van Spinoza hebben allen betrekking op diens *Ethica*. Monnikhoff verwijst op diverse plaatsen naar dit werk, waaruit blijkt dat hij zich er vrij grondig in verdiept had. Het kritische betoog van Monnikhoff valt uiteen in vijf gedeelten, waarin verschillende bezwaren naar voren gebracht worden. Eerst volgt een globale samenvatting, daarna zal ik nagaan in hoeverre deze kritiek oorspronkelijk te noemen is.

1 Spinoza is een atheïst

In de opening van zijn kritische beschouwing plaatst Monnikhoff Spinoza's opvatting dat alles wat bestaat onder één en dezelfde substantie valt, in een wijsgerig-historisch perspectief. De zeventiende-eeuwse filosoof staat met deze atheïstische opvatting in een filosofische traditie. Al bij de oude Grieken waren dergelijke godloochenaars te vinden, zoals Anaximander, Theodoros en Xenophanes. Ook bij de Chinezen kon men ze aantreffen. Spinoza heeft recentelijk zijn atheïstische ideeën in een 'Wiskundig kled' gestoken om ze verteerbaar en aannemelijk te maken voor de mensen. Een vergeefse onderneming, aldus Monnikhoff, want de mensen zullen niet in staat zijn om Gods alomtegenwoordige invloed te ontkennen.

2 De modi bestaan niet in God, maar buiten hem

Na een korte samenvatting van Spinoza's leer volgt het eerste bezwaar. Volgens Monnikhoff kunnen er in God geen aandoeningen (*affectiones*) of modi van Gods attributen zijn, maar die bestaan *buiten* hem en hebben formeel niets gemeenschappelijks met hem. Het *causa sui* begrip speelt een centrale rol in de redenering. Een wezen dat door zichzelf bestaat heeft noodzakelijk de volledige beschikking over alles wat tot zijn essentie behoort en kan daarvan niets ontberen, verliezen of ontvangen. Om die reden kunnen er in de substantie geen veranderlijke modi zijn. Die bestaan daarentegen buiten hem en zijn afhankelijk van iets anders, namelijk God. Monnikhoff handhaaft weliswaar de idee dat God *causa sui* is, maar hij brengt in tegenstelling tot Spinoza een strikte scheiding aan tussen de schepper en het geschapene. Deze zijn vol-

²⁹ Zie Van Bunge, *Spinoza en zijn critici over de autonomie van het attribuut*, (Mededelingen vanwege het Spinozahuis 72), Delft 1995.

gens Monnikhoff formeel volstrekt verschillend. De schepselen bestaan buiten en niet in de schepper.³⁰

3 Verhouding van de substantie tot de eindige modi

Monnikhoffs tweede, en meest fundamentele, bezwaar betreft Spinoza's opvattingen over de verhouding van de substantie tot de eindige modi. Spinoza maakt, zo meent Monnikhoff, een radicaal onderscheid tussen de substantie die eeuwig, oneindig en ondeelbaar is en de in de tijd existierende modi die eindig en deelbaar zijn. Aangezien Spinoza beweert dat de uitgebreidheid een van Gods attributen is, rangschikt hij daarvoor alles wat zich onder het gezichtspunt van de eeuwigheid en oneindigheid aandient. Tegelijkertijd beweert hij echter dat de bijzondere lichamelijke dingen eindig en deelbaar zijn.

Monnikhoff verwijst bij zijn korte weergave van Spinoza's standpunt naar het lange scholium of bijvoegsel van propositie 15, waarin Spinoza die op het eerste oog tegenstrijdige opvattingen van toelichting voorziet. Spinoza legt daarin uit dat we de 'hoegrootheit' op twee manieren kunnen opvatten, aan de ene kant op abstracte wijze met behulp van het verstand, aan de andere kant met behulp van de op zintuiglijke kennis gebaseerde verbeelding. In het eerste geval doet de 'hoegrootheit' zich voor als oneindig en ondeelbaar, in het tweede als eindig en deelbaar.³¹ Spinoza staft zijn bewering met water als voorbeeld. Wanneer water op abstracte wijze als substantie wordt beschouwd, dan kan het gescheiden noch gedeeld worden. Water doet zich echter als deelbaar voor, voorzover het op zintuiglijke wijze wordt beschouwd als een uit delen samengestelde massa.

Monnikhoffs kritiek op deze opvattingen vertrekt vanuit twee invalshoeken, namelijk vanuit de veranderlijkheid van de modi en vanuit de deelbaarheid van de modi. Uitgaande van de veranderlijkheid van de modi vraagt Monnikhoff zich af hoe de substantie tegelijkertijd onveranderlijk en veranderlijk kan zijn, namelijk in het bestaan van haar modi. Monnikhoff vergelijkt de substantie vervolgens niet met water, maar met een klomp klei.³² Wanneer een rond stuk klei vierkant wordt, vindt er een verandering plaats in de klei, en wel ten aanzien van de vorm. Het is evident dat het stuk klei dan een verandering ondergaat en niet gelijk blijft aan zichzelf. De substantie kan dus onmogelijk tegelijkertijd veranderlijk en onveranderlijk zijn. Uitgaande van de deelbaarheid van de modi komt Monnikhoff eveneens tot de conclusie

³⁰ In zekere zin maakt ook Spinoza een onderscheid tussen de schepper en het geschapene, door de termen *natura naturans* en *natura naturata* in te voeren. Met *natura naturans* doelt Spinoza op God of de substantie als de oorzaak van het geheel der dingen. Met *natura naturata* doelt hij op God of de substantie als de totaliteit van *gevolgen*, ofwel op de wereld van de gevolgen en effecten. Dit onderscheid brengt Monnikhoff in zijn *Kritische voorrede* echter niet ter sprake.

³¹ *De Nagelate schriften van B.D.S., als Zedekunst, Staatskunde, Verbetering van 't Verstant, Brieven en Antwoorden, Uit verscheide Talen in de Nederlandsche gebragt*, Amsterdam 1677, p. 18.

³² Dit voorbeeld is mogelijk geïnspireerd op passages uit Descartes' *Meditaties*, Deurhoffs *Voorleeringen* en Bayles kritiek op Spinoza, zie verderop.

dat Spinoza's opvattingen tegenstrijdig zijn. Het is naar zijn mening ongerijmd om de substantie, bezien onder het aspect van de uitgebreidheid, als ondeelbaar te beschouwen en om de materiele dingen slechts als gemodificeerd op te vatten. Materie bestaat volgens Monnikhoff namelijk uit een verzameling van reëel van elkaar onderscheiden delen, die zich ten opzichte van elkaar kunnen bewegen. In een ondeelbaar subject – zoals Spinoza de substantie opvat – kunnen we ons echter geen beweging voorstellen. Voor beweging is immers een verplaatsing nodig ten opzichte van iets anders dat geheel ervan onderscheiden is. Er moeten in de substantie, zo concludeert Monnikhoff, dus net zo veel reëel van elkaar onderscheiden delen zijn, als zich daarin van elkaar onderscheiden manieren van beweging voordoen.

4 Verhouding van de substantie tot de attributen

Monnikhoffs derde bezwaar richt zich tegen Spinoza's opvattingen over de verhouding van de attributen tot de substantie. Terwijl Spinoza de uitgebreidheid en het denken als attributen van een en dezelfde substantie opvat, is Monnikhoff van mening dat de uitgebreidheid en het denken elkaar juist geheel uitsluiten. Zij hebben geen enkele overeenkomst in aard en bestaanswijze. Het geldt dan ook voor de allergrootste ongerijmdheid om de uitgebreidheid en het denken aan God, van wie slechts dat wat elkaar van nature insluit te begrijpen is, toe te kennen. Al eerder bekritiseerde Monnikhoff het feit dat Spinoza, die beweert dat aan God een oneindig aantal attributen moet worden toegekend, slechts in staat blijkt twee attributen te noemen.

5 Spinoza's geometrische orde

Tegen het wiskundige karakter ofwel de *ordo geometricus* van Spinoza's leer vaart Monnikhoff behalve in de opening ook aan het einde van zijn betoog flink uit. Volgens Monnikhoff maakt Spinoza gebruik van willekeurige definities en zogenaamde axioma's, waardoor hij slechts tot pseudo-bewijzen komt.

Uit bovenstaande samenvatting kan worden afgeleid dat Monnikhoffs kritiek gestoeld is op één beschuldiging en vier bezwaren. De beschuldiging luidt dat Spinoza een atheïst is. Drie bezwaren betreffen Spinoza's opvattingen over de onderlinge verhouding tussen de substantie, modi en attributen. Het vierde bezwaar houdt in dat zijn mathematische methode op drijfzand berust.

Kritische voorrede en andere anti-Spinoza teksten Toen Monnikhoff zijn voorrede schreef waren er al heel wat geschriften verschenen waarin Spinoza's leer werd bestreden, ook in de Nederlandse taal. Uit de vergelijking van Monnikhoffs *Kritische voorrede* met enkele van deze teksten blijkt al snel dat Monnikhoffs bezwaren niet geheel nieuw waren. Soortgelijke bezwaren werden al door verschillende critici vóór hem onder woorden gebracht. Dat Monnikhoff met sommige van deze teksten bekend

was valt op te maken uit diverse uitlatingen in andere manuscripten. Zo kende de arts in ieder geval twee werken van de Franse predikant en overtuigd cartesiaan Isaac Jaquelot, wiens *Kort betoog van de waarheit des Christelyken Godsdiensts tegens Spinoza en zyne verdedigers [...]* en *Twee wysgeerige verhandelungen [...]* door François Halma in het Nederlands vertaald waren. Ook had Monnikhoff de kritiek van Pierre Bayle op Spinoza, die eveneens vertaald was door Halma en samen met de kritiek van Jaquelot in 1698 in een bundel verscheen, onder ogen gehad.³³ Bayle geldt als de meest invloedrijke criticus van Spinoza en heeft de receptie van diens leer diepgaand beïnvloed. In deze paragraaf zullen deze en enkele andere bestrijders van Spinoza besproken worden, bij wie Monnikhoff mogelijk te rade ging.

Monnikhoff had – zoals al ter sprake kwam – een diepe belangstelling voor de persoon en het werk van Deurhoff. Het ligt dus voor de hand om bedacht te zijn op deurhoviaanse invloeden in de *Kritische voorrede*. Van Bunge heeft er op gewezen dat Monnikhoffs bezwaren in de *Kritische voorrede* tegen Spinoza's opvattingen over de verhouding van de substantie en de modi en van de substantie en de attributen precies zo in het werk van Deurhoff te vinden zijn.³⁴ Hij verwijst ter ondersteuning van deze bewering naar een passage uit Deurhoffs *De goede zaak van Stephanus [...]*, waarvan Monnikhoff een afschrift maakte dat in 1762 gereed kwam. Ik zou daarbij willen aanvullen dat Monnikhoff daarnaast ook geput kan hebben uit een ander werk van Deurhoff, namelijk de *Voorleeringen van de heilige Godgeleerdheid, steunende op de beginzelen van waarheid en deuchd* (1687).³⁵

Het derde hoofdstuk uit de *Voorleeringen* bevat een 'Wederlegging van Spinoza'.³⁶ Een belangrijk deel van deze Wederlegging heeft betrekking op Spinoza's opvatting dat de modi noodzakelijk uit de substantie voortvloeien. Deurhoff deelt weliswaar Spinoza's mening dat God substantie is, maar hij is het niet eens met de idee dat er niet meer dan een substantie kan zijn, noch dat alles noodzakelijk uit die ene substantie voortvloeit. De eindige modi behoren volgens Deurhoff niet tot Gods natuur, want tussen deze oneindige, volmaakte substantie en de eindige modi bestaat een onoverbrugbaar verschil in volmaaktheid. Deurhoff, die het *Deus sive natura* van Spinoza dus verworpt, formuleert zijn stellingname als volgt:

³³ Dit blijkt onder andere uit de volgende opmerking van Monnikhoff in de voorrede bij zijn afschrift van Deurhoffs *Laatste Uuren ter Uitlegging en Verklaaring, van den Eersten algemeene Zendbrief, van den H. Apostel en Evangelis Joannes* 1772, folio 15r, KB, 128 G2: 'Zijnde dit Werkje [nl. Deurhoffs *Volslagen afhankelijkheid aller Schepzelen van de Eeuwige Oorzaak* (1703)] voorts met een Aanhangel aan de Taal en Digtkundige Boekverkooper François van Halma voorzien: waar in hij, onder allen, deszelfs onkunde aanwijst, belangende zijn gevoelen over de enkele ongedeelde Denking, zo als hy dit in de Voorreden die hy voor 't, door hem vertaalde, Werk van Bayle en Jaquelot, betreffende Spinozas leer en leeven had gevoegd'. Zie ook Van Bunge, 'Monnikhoff, Deurhoff en Spinoza', p. 14.

³⁴ a.w., p. 9.

³⁵ De *Voorleeringen* is opgenomen in de *Overnatuurkundige en Schriftuurlijke Zaamenstelling van de H. Godgeleerdheid* (1715). Over Deurhoffs kritiek op Spinoza daarin, zie Krop, 'Radical Cartesianism in Holland. Spinoza and Deurhoff', p. 57-59.

³⁶ *Overnatuurkundige en Schriftuurlijke Zaamenstelling van de H. Godgeleerdheid*, p. 248-276.

en ze dwalen ellendig van den weg af, die willen, dat alles wat'er is of weezen kan, in deeze eene zelfstandigheid moet bevat worden, of dat 't door natuurlyke noodzakelykheid daar uit voortvloeit: de volstrekte zaakelykheid laat niet toe, dat men 'er iet, dat door zich niet weezendlyk is, aan toeëigene; in de volstrekte zelfstandigheid zyn geene wyzen, onder zich veranderende, aan te merken, nadien in de volstrekte zelfstandigheid alles volstrekt moet begrepen worden: daar kan dieshalven niet iet in ontstaan dat'er te vooren niet was, noch iet dat'er in is ophouden ... zo besluit ik dat'er geen wyzigingen, of aandoeningen, of wyzen die Gods toeëigeningen op bepaalde wyzen uitdrukken ... tot Gods Natuur behooren, of daar uit door natuurlyke noodzaakelykheid voortvloeien.³⁷

Deurhoff is tegen de idee dat de affecties of modi noodzakelijk uit God voortvloeien. Er kan in deze volmaakte substantie niet iets ontstaan dat er tevoren niet was, noch iets ophouden te bestaan. De modi bestaan volgens Deurhoff daarentegen buiten God en hebben formeel niets gemeenschappelijk met God. Bij Monnikhoff komen we hetzelfde bezwaar tegen. Ook hij is van mening dat in de volmaakte substantie geen 'voorgaande noch navolgende kan zijn en opkomen', omdat deze van nature noodzakelijk de beschikking heeft over alles wat tot zijn essentie behoort. Daaruit volgt de conclusie „dat'er derhalven in God geen aandoeningen of wijzen van Gods toeëigeningen kunnen zijn, waar mee dezelve op zekere en bepaalde wijze worden uitgedrukt.” De eindige modi bestaan ook volgens Monnikhoff buiten en niet in God en zijn 'vormelijk' geheel verschillend van God.

Op de vraag waaraan de eindige modi hun bestaan ontleen, is het antwoord van Deurhoff duidelijk. De onvolmaakte eindige modi zijn volstrekt afhankelijk van God. Deurhoff omschrijft God vervolgens als een volmaakte substantie, die alwetend is. Deze alwetendheid houdt in dat alle objecten van kennis besloten zijn in God:

daar kan dieshalven niets zyn, van welkers weetenschap het volstrekte weezen zoude versteeken weezen, en nadien hy alles van zich heeft, en geenzins van iet anders afhangd, zo kan hy geen kennis, van iet dat buiten hem is, ontfangen, maar alle voorwerpen zyner kennis moeten innerlyk in zyn weezendheid ingeslooten zyn, en tot zyn Natuur behooren.³⁸

Deurhoff stelt vervolgens dat de kennis van de schepselen in God gelijk is aan de kennis van zijn eigen wil. Bij Monnikhoff komen we hetzelfde standpunt tegen:

Waar uijt volgd, dat alle wijziglijke en veranderbaare zaken van iet anders komen af te hangen; en dat God, vermits hij van iet buitjen zig niet kan onkundig, noch deez zijn weetenschap daar van ontleend zijn, derzelver oorzaak is: waar door hij uijt kragt van zijn wil, door wien dezelve bestaan, en van welke hij meewust is, zijne Gewroeten kend.

Deze woorden van Monnikhoff omtrent de alwetendheid van God verraden onmiskenbaar de invloed van Deurhoff. Dit geldt ook voor de passage waarin Monnikhoff waarschuwt dat het begrip van God niet met dat van de schepselen verward mag worden. Begripsvermenging van deze totaal verschillende wezens leidt namelijk tot 'Godverzaaking of Vergoeding van het Schepsel'. Enkele regels verder schrijft Monnikhoff dat de idee van God aan ons „zijn volstrekte volmaakthijd en geheel enkelde eenzelvige genieting der weezendlijkheid door zijn weezendhijd vertoond”, iets wat ui-

teraard niet voor ons idee van de eindige schepselen geldt. Dergelijke opvattingen kan Monnikhoff aan Deurhoff ontleend hebben. In 1688 schreef Deurhoff een werk, waarin hij zich verdedigde tegen kritiek van Johannes Duijkerius die onder meer betrekking hadden op de *Voorleeringen*.³⁹ Daarin huldigt Deurhoff het standpunt dat we de kennis van de onvolmaakte schepselen niet met die van God mogen vermengen:

en op dat men God en de schepselen (die om dat de weezendlijkheid niet van hun eigen natuur, maar van Gods kracht afhangt, de selve geduurig moeten ontfangen) niet komen te vermengen, dient aangemerkt, dat men Gods weezendlijkheid niet kan uitdrukken, met te seggen God heeft geweest, en God sal zyn, maar alleenlyk met te zeggen, *God is*. Welke dingen aenwyzen, datmen door Gods eeuwigheit niet anders verstaan kan, dan een *volstrekte bezitting der weezendlijkheid door de weezendheid*.⁴⁰

Opvattingen als deze passage klinken door in de *Kritische voorrede* van Monnikhoff. Deurhoff oefent in zijn *Voorleeringen*, behalve op de idee dat de eindige modi noodzakelijk uit de substantie voortvloeien, ook felle kritiek uit op het feit dat Spinoza niet in staat is te verklaren hoe de oneindige, ondeelbare substantie zich verhoudt tot de eindige, deelbare modi. Deurhoff verwijst daarbij naar het scholium van propositie 15, waarin Spinoza het probleem tracht op te lossen door een onderscheid te maken tussen de op zintuiglijke kennis gebaseerde verbeelding en het verstand. Materie zou zich alleen op basis van de verbeelding voordoen als deelbaar en eindig en niet op basis van het verstand. Met behulp van een voorbeeld tracht Deurhoff te laten zien tot welke absurde redeneringen de opvatting dat materiële uitgebreidheid zowel deelbaar als ondeelbaar kan zijn, leidt:

als een klomp klay, die aan de eene zyde halfronnd, aan de andere zyde driekant, en tusschen beiden plat was: deeze klomp klay, noem ik ondeelig, op onderstelling dat ze 't geheel al uitmaakt, dat is te zeggen, dat geen deel daar van kan afgezonderd worden, zo dat het met den gemeenen klomp niet zaamenhangt, om dat'er geen leedige plaats tusschen beiden kan zyn, de wyze van de klay noem ik een en eenig, bestaande in plat, rond, en driekant; de wyziglyke onderscheiding, beweging, en verdeeling, die zonder verandering van 't geheel ondeelig daar in begrepen worden, bestaat hier in, dat de platte, ronde, en driekante gestalten altyd daar in blyven, maar dat de zyde die rond is plat, en het tusschen beiden, dat plat was, rond word, 't welk dus geduurig veranderende geene verandering van 't geheel ondeelig insluit: 'k zie niet, dat men deeze Brabbelingen beaagchlyker, of meer eigendlyk zou kunnen uitdrukken.⁴¹

Deurhoff wil laten zien dat er onacceptabele kunstgrepen moeten worden uitgehaald om de substantie, ondanks eventuele vormveranderingen, in zijn geheel genomen als ondeelbaar te karakteriseren. Een materieel object, dat zoals in het bovenstaande

³⁹ W. Deurhoff, *Overtuigende kracht der waarheid of Verantwoording voor de Beginzelen van Waarheid en Deuchd, en Voorleeringen van de Heilige Godgeleerdheid. Waar in die twee verhandelinge teegens de lasteringen van J. Duikerius verdedigd, en van de aangewreeven smette gezuiverd worden*, Amsterdam 1688. Duijkerius had Deurhoff aangevallen in *De geopende deure tot de heilige Godgeleerdheid [...]* Tegen Deurhoff; *Beginzelen van waarheid en deugd, en Voorleeringe tot de H. Godgeleerdheid*, Amsterdam 1687. Duijkerius was tevens de auteur van de spinozistische sleutelromans *Het leven van Philopater en Vervolg van 't leven van Philopater* (1691/1697). Zie ook G. Maréchal, (red.), *Johannes Duijkerius. Het leven van Philopater en Vervolg van 't leven van Philopater*, Amsterdam 1991, p. 14.

⁴⁰ *Overtuigende kracht der waarheid of Verantwoording voor de Beginzelen van Waarheid en Deuchd*, p. 48-49. Cursivering van Deurhoff.

⁴¹ *Overtuigende kracht der waarheid of Verantwoording voor de Beginzelen van Waarheid en Deuchd*, p. 263.

³⁷ a.w., p. 257.

³⁸ a.w., p. 256.

voorbeeld zowel een ronde als een driekantige vorm heeft moet, zo vervolgt Deurhoff, ook reël van elkaar onderscheiden delen hebben, waarvan in dit geval 'de eene met de ronde, en de andere met de driekante of platte gestalte zyn aangedaan'.⁴² Wanneer we het bestaan van reël van elkaar onderscheiden delen in de materie ontkennen, dan zouden beweging en verandering in de fysieke natuur bovendien ondenkbaar zijn. Frappant is dat ook Monnikhoff een klomp klei tot voorbeeld neemt, wanneer hij komt te spreken over het probleem van de verhouding van de ondeelbare, oneindige substantie tot de deelbare, eindige modi. Bij Monnikhoff is weliswaar geen sprake van een driekantige, ronde klomp klei, maar van een ronde klomp klei die vierkant wordt. Het voorbeeld dient evenwel hetzelfde doel, namelijk het aantonen van de ongerijmdheid van Spinoza's opvattingen over de verhouding van de oneindige, ondeelbare substantie tot de eindige deelbare modi.

Voor de passage waarin de Monnikhoff de substantie met een klomp klei vergelijkt, kan hij zich ook nog hebben laten inspireren door tenminste twee andere teksten. Ook in Pierre Bayles lemma over Spinoza, waarvan zoals gezegd in 1698 een Nederlandse vertaling was verschenen, komt het probleem van de verhouding van de oneindige, ondeelbare substantie tot de eindige, deelbare modi uitvoerig aan de orde.⁴³ Bayle betoogt dat het onmogelijk is dat het universum gelijk is aan één unieke, ondeelbare en onveranderlijke substantie, want al het uitgebreide bestaat noodzakelijk uit delen en alles wat uit delen bestaat is samengesteld. Er zijn volgens Bayle even zo vele substanties als er modificaties of wijzigingen van de materie zijn. Zo kan een vierkant stukje was onmogelijk dezelfde substantie zijn als een rond stukje was. Evenzo kan een ronde tafel niet tot één en dezelfde substantie behoren als een vierkante tafel die zich in dezelfde kamer bevindt, want anders zouden de ronde en de vierkante vorm tegelijkertijd in dezelfde substantie kunnen worden aangetroffen, hetgeen onmogelijk is.⁴⁴ Bayle lijkt voor dit voorbeeld op zijn beurt te zijn geïnspireerd door een passage uit Descartes' *Mediaties*. Aan het einde van het tweede boek spreekt Descartes van een stukje was, waarvan de ronde vorm in een vierkante en dan weer in een driehoekige kan veranderen. Ook kan de was smelten en van kleur veranderen, en niettemin als was herkenbaar blijven. De was blijft namelijk steeds een lichamelijke substantie, iets dat uitgebreid is. De inzet van Descartes is om aan te

⁴² a.w., p. 264.

⁴³ Zie over Bayle's Spinozakritiek onder andere L. Kolakowski, 'Pierre Bayle, critique de la Métaphysique spinoziste de la Substance', *Pierre Bayle. Le philosophe de Rotterdam*, Parijs 1959, p. 66-80 en G. Brykman, 'La "réfutation" de Spinoza dans le Dictionnaire de Bayle', *Spinoza au XVIIIe siècle. Actes des Journées d'Études organisées les 6 et 13 décembre 1987 à la Sorbonne*, Parijs 1990, p. 17-28. Beiden hebben gepleit voor een iets barmhartiger oordeel over Bayle's Spinoza-interpretatie dan gebruikelijk is. Het gangbare oordeel luidt dat Bayles invloed op de receptiegeschiedenis van het spinozisme omgekeerd evenredig is aan zijn begrip van Spinoza's filosofie, zie bijv. Van Bunge, *Spinoza en zijn critici over de autonomie van het attribuut*, p. 21.

⁴⁴ P. Bayle, *Het leven van B. de Spinoza, met eenige Aantekeningen over zyn Bedryf, Schriften, en Gevoelens: Door den Heer Bayle, Leraar der Wysgeerte te Rotterdam. Nevens een kort betoog van de Waarheit des Christelyken Godtsdiensts; [...] door den Heer Jaquelot, [...]*, Utrecht 1698, p. 49-50. Vertaling door F. Halma.

tonen dat lichamen niet door de zintuigen maar door het verstand worden waargenomen, en dan niet op grond van aanraken en zien, maar alleen op grond van begrijpen. Het zintuiglijk vermogen is namelijk niet in staat om de ontelbare veranderingen in de lichamelijke dingen volledig te begrijpen, terwijl het verstand helder en welonderscheiden ideeën van de lichamelijke dingen heeft, namelijk de uitgebreidheid in lengte, breedte en diepte.⁴⁵ De passage waarin Monnikhoff de substantie met een klomp klei vergelijkt staat dus niet op zichzelf, maar kan in verband worden gebracht met verschillende passages uit de werken van Deurhoff, Bayle en Descartes.

De kwestie van de verhouding van de oneindige, ondeelbare substantie tot de eindige, deelbare modi komt ook uitvoerig ter sprake bij Christophorus Wittichius en Willem van Blyenbergh. De keuze om juist deze twee Spinozabestrijders te noemen is niet geheel willekeurig, maar wordt ingegeven door het feit dat Monnikhoff hun werken gekend kan hebben. Wittich, die in 1671 als hoogleraar in de theologie naar Leiden kwam, bestreed de *Ethica* in zijn *Anti-Spinoza sive examen Ethices Benedicti de Spinoza*. Dit werk werd door een broer van Wittich postuum gepubliceerd in 1690. Vijf jaar later verscheen een Nederlandse vertaling van de hand van Abraham Poot, onder de titel *Onderzoek van de zede-konst van Benedictus de Spinoza*. De Dordtse graankoopman Van Blyenbergh schreef enige jaren daarvoor een *Wederlegging Van de Ethica of Zede-Kunst, van Benedictus de Spinoza* (1682). Dat Monnikhoff deze werken gekend kan hebben blijkt uit het volgende. Halma had in zijn vertaling van Bayles kritiek op Spinoza, een vertaling die Monnikhoff zoals gezegd kende, een opsomming van enkele anti-spinozistische werken opgenomen. Behalve de zojuist besproken *Voorleeringen* van Deurhoff worden in het rijtje ook Wittichs *Onderzoek van de zede-konst* en Van Blyenberghs *Wederlegging Van de Ethica of Zede-Kunst* genoemd.⁴⁶ Bovendien valt Wittichs naam ook in het aan ons vroegst bekende geschrift van Monnikhoff, namelijk de *Nootskelijkheid En Onverschillendheid Der Werkinge Gods* (1725).⁴⁷ In een afschrift uit 1772 van één van de werken van Deurhoff noemt Monnikhoff Van Blyenbergh, 'wiens Geschriften tegens de gevoelens van Spinoza niet onbekend zijn'.⁴⁸

Zowel Wittich als Van Blyenbergh becommentariëren het scholium van propositie 15 in de genoemde werken uitvoerig.⁴⁹ Hun bezwaren tegen Spinoza's opvattingen komen grotendeels overeen en de kern van hun kritiek is eenvoudig. In de eerste plaats kan de 'hoegrootheit' niet abstract worden beschouwd als ondeelbaar, want materie kan slechts als deelbaar worden opgevat. 'Hoegrootheit' zonder materie en

⁴⁵ *Oeuvres de Descartes*, ed. C. Adams en P. Tannery, Parijs 1973-1978, VII, p. 30-31.

⁴⁶ Zie Bayle, *Het leven van B. de Spinoza*, p. 84-85. Naast Deurhoff, Wittich en Van BlyF

⁴⁷ Zie daaruit de voorrede, p. 2, GB Rotterdam, nr. 2234.

⁴⁸ Zie Monnikhoffs voorrede in W. Deurhoff, *Laatste Uuren ter Uitlegging en Verklaaring, van den Eersten algemeene Zendbrief, van den H. Apostel en Evangelist Jaannes 1772*, fol. 17r, KB 128 G2.

⁴⁹ C. Wittichius, *Onderzoek van de zede-konst van Benedictus de Spinoza, en een verhandeling van God en deszelfs eigenschappen*, Amsterdam 1695, p. 79-86 en W. van Blyenbergh, *Wederlegging Van de Ethica of Zede-Kunst, Van Benedictus de Spinoza*, Dordrecht 1682, p. 44-58.

dientengevolge deelbaarheid is eenvoudigweg ondenkbaar. In de tweede plaats kan aan God geen eindigheid en deelbaarheid worden toegeschreven, want God is niet aan lijden onderworpen. Materie en deelbaarheid kunnen derhalve niet tot Gods wezen behoren.

Een ander punt van kritiek dat bij Wittich, Van Blyenbergh en Bayle wordt uitgewerkt betreft Spinoza's visie op het attribuut. Ik beperk me hier tot de weergave van Bayles kritiek, aangezien de tekst van Monnikhoff nauw aansluit bij diens kritiek. Doordat het attribuut niet reëel onderscheiden kan worden van de substantie, doordat het attribuut zelf een substantie is, is God uitgebreid, en dus deelbaar, eindig, veranderlijk enzovoorts.⁵⁰ Bovendien is het een 'grote zwaarigheid, om de Uitbreiding en de Denking in een eenige zelfstandigheid te vervangen', aldus Bayle.⁵¹ Monnikhoffs voorrede bevat – weliswaar minder uitgewerkt – hetzelfde bezwaar:

Doch zoo eenige zaaken elkanderen komen uijt te sluijten zoo is zulks de denkende en de uijtgestrekte natuur, waar aan wij menschen deel hebben, die den eene zonder den andere verstaan en bevat worden, en wel zoodanig, van geene de minste gemeenschap na hun wezen noch wijze van bestaan hebben. En derhalven verstrekt het voor de aller uijterste ongerijmdhij tot God, in de welke niets te begrijpen is dan het geene van natuur volstrekt volmaakt elkanderen insluit, de voorgestelde denking en uijtstrekking als toeëigeningen te betrekken van wien een ieder een eeuwige oneindige weezendhij uijtdrukt.

Bayles kritiek op Spinoza verscheen – zoals gezegd – in één bundel met Jaquelots *Kort betoog van de waarheit des Chistelyken Godsdiensts* en *Twee wysgeerige verhandelungen*, waarvan de ene over de ziel en de andere over het bestaan van God handelde. In beide werken wisselt Jaquelot algemene bezwaren tegen Spinoza's *Ethica* af met gedetailleerde kritiek op specifieke definities en stellingen, steeds vanuit een Cartesiaans perspectief. De algemene bezwaren betreffen voornamelijk Spinoza's bedriegelijke redeneerwijze en de wiskundige verpakking van zijn ideeën. Het is duidelijk dat Jaquelot de geometrische methode als een verraderlijk hulsel beoordeelt, waaronder verwerpelijke ideeën schuil gaan: 'Spinoza heeft het leerbeleid der Wiskonstenaars gevolgt, om de waereld, onder den schyn van een betooging, te bedriegen, aldus Jaquelot.⁵² Gedetailleerder van aard zijn onder andere Jaquelots argumenten tegen de opvattingen die Spinoza in het scholium van propositie 15 huldigt en Jaquelots anti-spinozistische Godsbewijzen.⁵³ Voor de *Kritische voorrede*, die vooral deurhoviaans in de oren klinkt, zijn de genoemde teksten van Jaquelot echter niet van wezenlijk belang. In andere manuscripten van Monnikhoff is Jaquelots invloed wel evident.⁵⁴

Monnikhoffs kritiek op Spinoza's onrechtmatige gebruik van de wiskunde ten slotte is – veel uitvoeriger dan bij Jaquelot – ook terug te vinden bij eerdere Spinoza-

bestrijders, onder andere bij Wittich, Bernard Nieuwentijt en Nicolaas Hartman. Hun kritieken laten zich respectievelijk als volgt samenvatten. Volgens Wittich zijn er onder wiskundigen twee betoogwijzen in gebruik, de 'ontknoopende' (analytische) en de 'zamenstellende' (synthetische) betoogwijze. De eerste betoogwijze is te prefereren boven de tweede, want de eerste strookt met de orde van de natuur en vertrekt vanuit heldere, welonderscheiden begrippen. De tweede wijkt daarentegen af van de natuurlijke orde, omdat er gebruik wordt gemaakt van een gekunsteld bouwsel van proposities, die alle op elkaar voortborduren, 'van welke saak men veele voorbeelden in Euclides kan vinden'.⁵⁵ Spinoza nu maakt zich voortdurend schuldig aan de tweede vorm van betogen. Hij stapelt definities en proposities opeen, waarvan de woorden bovendien hoogst ongebruikelijke betekenissen hebben. Zijn definities corresponderen dientengevolge niet met zaken buiten het verstand. Spinoza redeneert kortom niet alleen synthetisch in plaats van analytisch, maar hij gebruikt ook nog eens nominale in plaats van zakelijke definities.

Bernard Nieuwentijt (1654-1718) publiceerde in 1715 *Het regt gebruik der wereltbeschouwingen*, waarmee hij aan het begin stond van de fysicotheologie in Nederland.⁵⁶ In dit vaak herdrukte werk tracht hij aan te tonen dat uit de grote mate van orde in de natuur het bestaan van een God afgeleid mag worden. In de vernuftig werkende natuur en haar schepselen is de hand van een almachtige Maker herkenbaar. Gedetailleerde natuurwetenschappelijke beschrijvingen staven Nieuwentijts betoog. Monnikhoff koesterde, zoals Van Bunge heeft laten zien, zekere sympathieën voor de fysicotheologie. Uit twee van zijn manuscripten, namelijk *Zamen-Spraak tuschen Lucretius en Posidonius* (ongedateerd) en *De Afhankelijkheid der Schepzelen van God* (1771) spreekt welwillendheid ten opzichte van de stroming waarin de theoretische godsbewijzen plaats maakten voor proefondervindelijke.⁵⁷

In *Het regt gebruik der wereltbeschouwingen* maakt Nieuwentijt een onderscheid tussen twee soorten mathematici. De ene groep houdt zich bezig met 'denkbeelden' en de andere met reëel bestaande dingen. De eerste groep, waarvan Euclides de belangrijkste vertegenwoordiger is, maakt gebruik van definities en axioma's, „in welke sy hare denkbeelden beschryven, sonder sigh te bekommeren, of'er yets in de saken wesentlyk is, dat op deselve past". De wiskunde van de tweede groep, waartoe Nieuwentijts voorkeur uitgaat, is gefundeerd in de 'ervarentheit en ondervindinge'.⁵⁸ Spinoza, die met behulp van 'blote denkbeelden' redeneert en dus tot de eerste groep gerekend moet worden, begaat voortdurend de fout dat hij zijn denkbeelden wel op reële dingen toepast. En daarom kan „den ganschen reex van soo veel voorstellen, en soo genaamde betogingen, in het Boek van Spinoza ... aan niemant yet wes anders

⁵⁰ Zie ook Van Bunge, *Spinoza en zijn critici over de autonomie van het attribuut*, p. 21-22.

⁵¹ *Het leven van B. de Spinoza*, p. 59.

⁵² In Bayle, *Het leven van B. de Spinoza*, p. 424. Voor enkele achttiende- en twintigste-eeuwse oordelen over Spinoza's gebruik van de geometrische orde, zie P. Steenbakkers, *Spinoza's 'Ethica' from Manuscript to Print*, p. 141-147.

⁵³ In Bayle, *Het leven van B. de Spinoza*, onder meer p. 168-171, 179-184 en 392-398.

⁵⁴ Zie bijv. Van Bunge, 'Monnikhoff, Deurhoff en Spinoza', p. 14-18.

⁵⁵ Wittichius, *Onderzoek van de zede-konst van Benedictus de Spinoza*, p. 3-4.

⁵⁶ Voor de kritiek van Nieuwentijts op Spinoza, zie J. Bots, *Tussen Descartes en Darwin. Geloof en natuurwetenschappen in de achttiende eeuw in Nederland*, Assen 1972, p. 35-40 en M.J. Petry, *Nieuwentijt's criticism of Spinoza*, (Mededelingen vanwege het Spinozahuis 40), Leiden 1979.

⁵⁷ Van Bunge, 'Monnikhoff, Deurhoff en Spinoza', p. 11-12.

⁵⁸ *Het regt gebruik der wereltbeschouwingen*, Amsterdam 1725, p. 9-10.

toonen ... dan alleen de eigenschappen van die verbeeldingen en begrippen; welke desen ongelukkigen Auteur in sich zelfs geformeert heeft".⁵⁹

Stipt Nieuwentijt Spinoza's onheus gebruik van de wiskunde in *Het regt gebruik der wereltbeschouwingen* slechts kort aan, in zijn *Gronden van zekerheid* (1720) geeft hij een systematische weerlegging ervan. Het bovengenoemde bezwaar wordt daarin door Nieuwentijt verder uitgewerkt. Het onderscheid tussen de denkbeeldige ofwel zuivere en de zakelijke ofwel toegepaste wiskunde is cruciaal in zijn kritiek. De zakelijke wiskunde maakt gebruik van proefondervindingen en is op empirische waarnemingen gebaseerd. De denkbeeldige wiskunde die Spinoza hanteert gaat daarentegen slechts uit van de rede. Dit soort wiskunde is louter speculatief en dientengevolge het tegendeel van ware wiskunde. Spinoza's werk is de kwalificatie 'wiskundig' dan ook niet waardig, alhoewel hij met zijn wiskundige inkleding wel de schijn van exactheid probeert te wekken. Nieuwentijts standpunt is duidelijk. Om de metafysica wiskundig te behandelen – tegen een wiskundige benadering van de metafysica heeft Nieuwentijt op zich geen bezwaar – moet gebruik gemaakt worden van zakelijke en niet van denkbeeldige wiskunde. Nieuwentijts vriend Jacob van Ostade, die de postume uitgave van de *Gronden van Zekerheid* verzorgde en een voorwoord erbij schreef, vat Nieuwentijts bezwaren als volgt samen:

Dog syn [=Spinoza's] gehele Betoogwyse bestaat alleen in de Wiskundige trant te gebruiken, en met dien swier onkundigen sant in de oogen te werpen, sonder de ware Wiskundige Betoogwyse of zelfs naukeurig genoeg te verstaan, of immers sonder deselve in waarheid, en met opregtheid te gebruiken. Maar daar en tegen vol voorbedagtelijke dubbelsinnigheden, en listen, die geen Wysgeer betamen, en tegen alle Wiskunde regtdraats strydig syn.⁶⁰

Dat Spinoza's wiskunde weinig voorstelde was een algemener gevoel in die tijd.⁶¹ Vier jaar na het verschijnen van Nieuwentijts *Gronden van zekerheid* zag *De bedrieglyke filosoof ontdekt uit De nagelate Werken van Benedictus de Spinoza* van Nicolaas Hartman het licht. De auteur baseerde zich, naar eigen zeggen, grotendeels op de *Gronden van zekerheid*.⁶² De daarin gebruikte argumenten tegen Spinoza's gebruik van de wiskunde keren dan ook alle terug in Hartmans anti-spinozistische geschrift, met dit verschil dat Hartman een sterk satirische en zeer venijnige toon aanslaat. Zo is Spinoza's wiskunde volgens hem een verbeelding van de zothed zelve en 'een Wiskunde volgens dewelke men wel zoude kunnen bewyzen dat *Wit Zwart* was'.⁶³ Spinoza verkeert blijkbaar in de waan dat hij in staat is „zyn gevoel van de Godheid, on-

⁵⁹ a.w., p. 10.

⁶⁰ Nieuwentijt, *Gronden van zekerheid, of de regte betoogwyse der wiskundigen*, Amsterdam 1720, p. **2.

⁶¹ Leibniz bijvoorbeeld drukte in zijn commentaar op de *Ethica* zijn ongenoegen over Spinoza's gebruik van de mathematica als volgt uit: 'certe Spinoza non est magnus demonstrandi artifex', *Die philosophischen Schriften*, Berlijn 1960-1961, I, p. 148.

⁶² *De bedrieglyke filosoof ontdekt, uit De nagelaten Werken van Benedictus de Spinoza*, Zwolle 1724, p. *3 [1v-2r]: 'De Auteur op welkers gronden wy gebouwd hebben, en uit wiens het onze stukswys is opgemaakt, is de Hr. *Nieuwentijd*, en wel zyn *Gronden van Zekerheid*. Om dat wy menen, dat die Hr. doel treft, beter als iemand voor hem.'

⁶³ a.w., p. *3 [2v] en p. 74.

der het kleed van een Mathematise, of liever Geometrise betoogwys, aan de vernuftige Wereld bevallig te doen voorkomen".⁶⁴ Spinoza's denkbeeldige werkwijze leidt volgens Hartman echter slechts tot 'Malle praat', omdat hij in zijn definities louter omschrijft wat hij onder woorden verstaat:

Zo mag ik niet zeggen *Door een Koe versta ik dat*. Want zo kon ik door een *Koe* wel een *Endvogel* verstaan, of de eigenschappen van een *Endvogel* op een *Koe* toepassen; en dus *Mathematis* bewyzen, dat een *Koe* een *Endvogel* was; zoude daarom een *Koe* een *Endvogel* zyn? Malle praat Ik mogt eens door *Spinoza* een *Uyl* verstaan, zal dat daarom waar zyn? Een ander integendeel een *Bontekraai*, zal dat daarom beide in hem waar zyn? Waar toe vervalt men niet al op deze wys met onze *Mathematicus*.⁶⁵

Bij Monnikhoff komen we – als gezegd – ook kritiek tegen op Spinoza's wiskundige betoogtrant. In de opening van zijn voorrede klinkt het verwijt dat Spinoza zijn ideeën in een wiskundig jasje heeft gestoken „om (waare het moogelijk) die wanschikkelijke gedachten door zoodanig optooijzel aannemelijk en smaakelijk ... te maaken". Aan het slot van het betoog wordt het bezwaar geuit dat Spinoza zijn bewijzen op willekeurige definities en zogenaamde axioma's baseert, die 'voor het meereendeel vals of dubbelsinnig zijn'. Daaruit worden vervolgens stellingen afgeleid, die soms op zaken uit voorgaande stellingen teruggrippen die daar niet te vinden zijn, laat staan bewezen worden. Monnikhoffs conclusie luidt dan ook dat Spinoza's 'Meetkundig zamenstel' geenszins de aanduiding wiskundig verdient. Voor een uitvoerigere verantwoording van dit standpunt verwijst Monnikhoff echter naar 'geachte en doorploegde verstanden' die dit al eerder aantoonen.

Uit de vergelijking met enkele vroegere critici van Spinoza kan geconcludeerd worden dat Monnikhoffs kritiek weinig verrassende elementen of nieuwe inzichten bevat. Alle bezwaren kunnen immers worden teruggevonden in de genoemde werken van Deurhoff, Bayle, Van Blyenbergh, Wittich, Nieuwentijt en Hartman. Op basis van de *Kritische voorrede* alleen zou men dan ook geneigd zijn te denken dat de achttiende eeuwse arts een zekere bewondering voor Spinoza's filosofie gehad moet hebben. Niet alleen verdiepte hij zich – blijkens de verwijzingen in de marge – grondig in de leer van Spinoza, hij liet zelfs onmiddellijk op de kritische bewoordingen een biografie van Spinoza volgen en een samenvatting van diens *Korte verhandeling*. De *Kritische voorrede* lijkt tegen deze achtergrond dan ook eerder geïnterpreteerd te moeten worden als een verontschuldiging om zich met Spinoza's filosofie in te laten, dan als een inhoudelijke onderneming. Monnikhoffs kritische uitlatingen stoken immers geenszins met de vlijt die hij aan de dag legt om Spinoza's werk nauwkeurig over te schrijven, ja zelfs te redigeren (blijkens de ingrepen in manuscript A).

Toch valt een dergelijke conclusie niet zonder meer te trekken. Zij lijkt op basis van recent onderzoek zelfs ongerechtvaardigd. Uit de al eerder vermelde voordracht van Van Bunge, 'Monnikhoff, Deurhoff en Spinoza', blijkt namelijk dat Monnikhoff zich ook in andere geschriften kritisch uitliet over de denkbeelden van Spinoza. Mon-

⁶⁴ a.w., p. 1.

⁶⁵ a.w., p. 72-73. Cursivering Hartman.

nikhoffs belangstelling voor Spinoza zou in dat licht juist gezien kunnen worden als een noodzakelijke inspanning om de 'atheïst' des steviger te kunnen weerleggen. Een korte vergelijking van Monnikhoffs *Kritische voorrede* met zijn overige werken is dan ook een vereiste om de *Kritische voorrede* in het juiste perspectief te kunnen plaatsen.

Kritische Voorrede en andere geschriften Al in het vroegst gedateerde manuscript dat we van Monnikhoff kennen oefent hij kritiek uit op Spinoza. In de *Nootsakeijkheid en Onverschillendheid der Werkinge Gods* uit 1725 neemt Monnikhoff het op voor de door hem zo bewonderde Deurhoff. Deurhoffs opvattingen over de schepping van de wereld zijn volgens Monnikhoff ten onrechte bekritiseerd door een zekere Jacob Baers, wiens ideeën volgens hem zeer veel weg hebben van die van Spinoza. Monnikhoff verdedigt de enigszins paradoxale idee van Deurhoff dat God de schepselen uit vrije wil schiep, maar dat de scheppende daad niettemin tot Gods noodzakelijke natuur behoort. Bij het doornemen van Monnikhoffs manuscripten valt op dat zijn ideeën zich in de loop van de tijd nauwelijks wijzigen. In een manuscript uit 1771, getiteld *De Afhankelijkheid der Schepzelen van God, uit haare algemeene eigenschappen Betoogd*, komen we precies dezelfde opvattingen tegen, zij het iets helderder geformuleerd.

In dit werk betoogt Monnikhoff dat wat door zichzelf bestaat noodzakelijk, eeuwig, ondeelbaar en onveranderlijk is en van niets dat tot zijn essentie behoort, beroofd kan worden. Al het tijdelijke is daarentegen niet noodzakelijk, kan niet uit eigen kracht bestaan en is voor haar bestaan afhankelijk van iets anders. Het wezen waarvan de tijdelijke dingen afhangen wordt gewoonlijk met de naam God benoemd. Monnikhoff stelt vervolgens dat het weliswaar in Gods natuur besloten ligt om de dingen te scheppen, maar dat God niettemin volledig uit vrije wil geschapen heeft. De spinozistische idee dat de dingen noodzakelijk uit Gods natuur vloeien gaat derhalve niet op, maar wel kan gezegd worden dat de scheppingsdaad in Gods noodzakelijke natuur besloten ligt.

In *De Afhankelijkheid der Schepzelen van God* komen passages voor die sterk doen denken aan de *Kritische voorrede*. Monnikhoff plaatst – evenals in zijn voorrede – de opvattingen van enkele wijsgeren uit de Klassieke Oudheid op één lijn met die van Spinoza:

Anaximander, Democritus, Epicurus, Lucretius, andere oude Wijsgeeren hebben gepoogd, om het beginzel aller dingen in de dingen zelfs te vinden, zonder daar toe iets anders buiten haar te vereischen. Welke gedagten, in de laatst voorgaande Eeuw, Benedictus de Spinoza trachten vast te stellen; en hier toe, zijn Zedenkunst met een Wiskundig kleed omhing.⁶⁶

Verderop weerlegt Monnikhoff Spinoza's idee dat alles wat bestaat tot God of de substantie behoort. Volgens hem berust 'dat heele gevaarten' op de geheel willekeurige

⁶⁶ *De Afhankelijkheid der Schepzelen van God, uit haare algemeene eigenschappen Betoogd*, m.s. 1771, p. 2.

zesde definitie van het eerste boek, waarin Spinoza beweert dat God een volstrekt oneindig wezen is, die uit oneindige attributen bestaat. Daarbij bedoelt Spinoza volgens Monnikhoff met oneindig 'oneindig in getal', hetgeen hem in staat stelt oneindig veel aan de substantie toe te kennen. Maar, zo luidt Monnikhoffs tegenwerping, het blijft duister hoe in de substantie, die eeuwig, ondeelbaar en onveranderlijk is, iets wat tijdelijk, deelbaar en veranderlijk is begrepen kan worden. Spinoza wil ons weliswaar doen geloven dat het onderscheid tussen de zintuiglijke en verstandelijke waarneming dat kan verklaren, maar hij blijft onmachtig te laten zien hoe „in een eigenlijke Zelfstandigheid eenige Wijzen kunnen ontspruiten, en dat derzelver verdeelingen en veranderingen niet in haar onderwerp of 't Weezen, waar toe ze behooren; en in bevat worden, maar enkel en alleen wijziglijk zijn”.⁶⁷ Monnikhoff houdt dus vast aan het volstrekte onderscheid tussen de schepper en de schepselen, een punt dat fundamenteel is in zijn kritiek op Spinoza en steeds opnieuw terugkeert. Vanuit een christelijk perspectief is het voor hem eenvoudigweg ondenkbaar dat de eindige, onvolmaakte dingen tot God of de substantie zouden behoren.

Ook in andere geschriften formuleert Monnikhoff expliciete kritiek op Spinoza, bijvoorbeeld in de door de curatoren van het legaat Stolp bekroonde *Vol-Seekere en Bondige Betooging* (1760), een werk dat in de inleiding al ter sprake kwam.⁶⁸ Monnikhoff richt zich daarin tot „alle God-verloochenaars, die den Schepper met zijn Schepsel te zaamen mengen, of het onderschijden begrip van 'er zoo zeer verschillende natuure en weezens komen te verwarren”.⁶⁹ Monnikhoff wil hen duidelijk maken dat uit het feit dat er iets bestaat, het bestaan van een noodzakelijk, eeuwig en onveranderlijk wezen volgt, dat van deze wereld onderscheiden is. Aangezien alles een oorzaak heeft, zo stelt Monnikhoff, volgt daaruit dat er één wezen is dat geen oorzaak buiten zich behoeft, maar *causa sui* is. Van dat ene wezen behoort de existentie noodzakelijk tot zijn essentie, evenals zijn ondeelbaarheid, eeuwigheid en onveranderlijkheid. Om te bewijzen dat er niet meer dan één substantie kan bestaan beroept Monnikhoff zich op het eerste deel van de *Ethica*, propositie 8, scholium 2. Zijn argument luidt dat de definitie van een zaak slechts de natuur van een zaak beschrijft, en niet de veelvuldigheid ervan insluit. Aangezien uit de definitie van een substantie niet het bestaan van verscheidene substanties volgt maar juist de enkelvoudigheid van de substantie, kan er niet meer dan één substantie bestaan.

Mogelijk heeft een passage als deze, waarin Monnikhoff zich rechtstreeks tot Spinoza wendt, Petry ertoe verleid te schrijven dat de *Vol-Seekere en Bondige Betooging* een verandering betekende in de negatieve consensus die door Bayle en Nieuwentijt

⁶⁷ a.w., p. 29.

⁶⁸ De collectie te Rotterdam bevat een ongedateerd manuscript van de *Vol-Seekere en Bondige Betooging*.

⁶⁹ *Quatuor dissertationes, quibus efficitur, ex eo, quod aliquid est, sequi Deum esse*, Leiden 1760. Opgenomen in *Dissertationes latinae et belgicae ad theologiam, naturalem spectantes. Pro praemio legati stolpiani conscriptae*, Leiden 1766, I, p. 75.

ten aanzien van Spinoza was gecreëerd.⁷⁰ Wat op deze verwijzing naar de *Ethica* volgt, is echter geenszins spinozistisch en doet hier en daar zelfs fysicotheologisch aan. Alles in de natuur, zo stelt Monnikhoff, is aan veranderingen onderworpen. Dit blijkt uit de seizoenwisselingen, de getijdeschommelingen van de zee, het groeien van dieren en planten, het ouder worden van de mens, enzovoort. Deze veranderlijke schepselen kunnen niet tot de onveranderlijke natuur van de substantie behoren, maar vereisen een oorzaak die geheel van hen onderscheiden is. Monnikhoff beweerde vervolgens dat deze oorzaak, ofwel God, door middel van 'eene daadelyke daarstelling' de schepselen heeft veroorzaakt en dat die vervolgens geheel onderscheiden van God bestaan. Aan het eind van het betoog prijst Monnikhoff op nieuwentijtsiaanse wijze de Maker van de wereld en het heelal:

Gelyk het gewrogt een onuytwisselyk merkteeken van het bestaan haarer oorzaak draagt, zoo vertoond ook de Waereld, of 't Geheel-al niet alleen zeer klare en kragtige blyken van het volstrekt en oneindelyk vermoogen haares grooten en aanbiddelyke Maaker ... maar leeverd ook de allerduydelykste en doorlugtigste kentekenen, op zyner hoog-verheevene wysheid, en onuytputbaare goedheid: die uyt de beschouwingen van het over-kunstig gestel, en de wonderbaare hoedanigheeden zyner uytgewerkten, of schepselen, met volle kragt en klaarheid doorstraald.⁷¹

Een passage als deze maakt het moeilijk om te spreken van een herwaardering van het spinozistische godsbewijs.

Alvorens zijn betoog af te sluiten met de zojuist geciteerde lofprijzing op de 'aanbiddelyken Maaker' spant Monnikhoff zich in om drie andere visies omtrent de schepper en zijn schepselen te weerleggen. In de eerste visie herkennen we de die van Spinoza. De dingen zouden niets anders zijn dan modi of modificaties van de substantie. Volgens de tweede visie zouden alle dingen in de substantie bestaan, daarna uit de substantie vloeien en vervolgens los ervan bestaan. Volgens de derde visie, die door Aristoteles en zijn volgelingen werd aangehangen, bewerkstelligt een almachtig wezen allerlei verschillende vormen in een onveroorzaakte en door zich zelf bestaande eeuwige materie. De aanhangers van deze drie theorieën eigenen volgens Monnikhoff echter allen iets toe aan de substantie wat daarmee in strijd is, namelijk deelbaarheid, tijdelijkheid en veranderlijkheid. De derde visie is bovendien ongerijmd, omdat het almachtige wezen en de materie niet allebei substantie en *causa sui* kunnen zijn. Er kan immers niet meer dan één substantie bestaan. De eerste, spinozistische, visie is bovendien onhoudbaar omdat de veranderlijke modi niet tot de aard van de substantie kunnen behoren. Het voorbeeld waarmee Monnikhoff de ongerijmdheid van Spinoza's standpunt aantoonde komt bekend voor:

neemd kly, die rond is, te bevatten van rond vierkant te worden. Want waar vald deeze gestelde verandering in voor? in de kly, of in derzelver gestalten? immers in de eerste, nadien deszelfs

rondheid niet is over gegaan tot' er vierkant, noch het vierkant daar in rond geworden is: maar de kly zelfs van rond in vierkant, en dus wyziglyk veranderd zy. Zoo is 't ook ten aanzien van de onderstelde zelfstandigheid, of het weezen der bizondere dingen gelegen, die, schoon hy als zoodanig altyd dezelve is, en blyft, gelyk de kly onder gedagte veranderingen kly blyft, des niet te min nochtans geduurig in zyn wyziglyk bestaan veranderd.⁷²

Dezelfde passage is, in iets andere bewoordingen, te vinden in de *Kritische voorrede*. Het voorbeeld van de klei kan Monnikhoff – zoals in de vorige paragraaf ter sprake kwam – ontleend hebben aan verschillende teksten van Descartes, Deurhoff en Bayle.

Mogelijk heeft Monnikhoff zich voor het zojuist besproken fragment laten inspireren door Deurhoffs *Verklaaring van het boek Jobs*, een werk dat voor zoveel opschudding zorgde en tot een gerechtelijk proces leidde. Deurhoff bespreekt in het eerste deel van zijn omstreden boek namelijk ook drie verschillende standpunten omtrent de schepping van de wereld.⁷³ Twee daarvan, dat van Spinoza en het standpunt dat de dingen eerst in de substantie bestaan maar daarna eruit vloeien, worden ook door Deurhoff vermeld. Als representant van de laatstgenoemde visie noemt Deurhoff de in zijn dagen invloedrijke theosoof Jacob Böhme. Het resterende standpunt is dat van 'eenige oude Wysgeeren', die een 'algemeene Geest der Waereld' veronderstelden. De grondlegger van deze mening is volgens Deurhoff Anaxagoras geweest, die het Verstand (*Nous*) als werkende oorzaak voor het ontstaan van de wereld poneerde. Deurhoff wijst – evenals Monnikhoff – alle drie de visies resoluut van de hand. Enerzijds werken ze volgens hem ongodsdienstigheid in de hand (Spinoza en Anaxagoras), anderzijds wordt verondersteld dat God iets van zijn essentie kan verliezen, hetgeen ongerijmd is met Gods aard (Böhme).

Het in de *Vol-Seekere en Bondige Betooging* nadrukkelijk aanwezige godsbewijs a posteriori is ook te vinden in Monnikhoffs *Bewijs eenes een-eenigen God*. Daarin constateert Monnikhoff dat we uit het feit dat er iets bestaat moeten concluderen dat er een eerste oorzaak bestaat, die niet veroorzaakt is en niet tot de 'rij der Gewrogten' behoort. Zodra wij onszelf of iets anders waarnemen zijn we ons van het bestaan van God bewust, wiens denkbeeld 'onze ziel als ingegriefft en aangeboren is'.⁷⁴ Deze constatering wordt voorafgegaan door een uiteenzetting over de verschillende soorten menselijke denkbeelden. Monnikhoff maakt een onderscheid tussen enkelvoudige en samengestelde denkbeelden. De enkelvoudige, die tot onze natuur behoren, ontvangen wij van buiten of door iets anders. Deze zijn noodzakelijk waar. Een voorbeeld van een enkelvoudig denkbeeld is ons denkbeeld van God. Samengestelde denkbeelden ontstaan door enkelvoudige te vergelijken en samen te voegen. Maar, zo waarschuwt Monnikhoff, men kan ook van samengestelde denkbeelden spreken voorzover ze betrekking hebben op materiële voorwerpen. Indien men denkbeelden die geen betrekking hebben op voorwerpen aaneenschakelt, dan ontstaan louter denkbeeldige en dus onware denkbeelden. Monnikhoff lijkt zich hier te beroepen op het onder-

⁷⁰ Zie Petry, 'Behmenism and Spinozism in the Religious Culture of the Netherlands, 1660-1730', K. Grunder en W. Schmidt-Biggeman, (red.), *Spinoza in der Frühzeit seiner religiösen Wirkung*, Heidelberg 1984, p. 141.

⁷¹ *Vol-Seekere en Bondige Betooging*, p. 102.

⁷² a.w., p. 91-92.

⁷³ *Verklaaring van het boek Jobs*, I, p. 276.

⁷⁴ *Bewijs eenes een-eenigen God* (ongedateerd), p. 4.

scheid tussen de denkbeeldige en de zakelijke wiskunde, dat centraal stond in Nieuwentijts kritiek op Spinoza. Het aaneenschakelen van denkbeelden waarmee geen reële voorwerpen corresponderen, levert geen ware kennis op, luidde Nieuwentijts standpunt.

Monnikhoffs kentheorie wordt ook duidelijk uit de kort na elkaar geschreven *Bewijs van Gods bestaan, of aanwezen, uit zijn denkbeeld van vooren* (1765) en *Weezen en Onsterfelijkheid der Menschelijke Ziel* (1766). Monnikhoff onderscheidt in de ziel 'besinning', 'verbeelding' en 'denking'.⁷⁵ Bezinning en verbeelding maken het lichamelijke deel van de ziel uit en zijn gebaseerd op zintuigelijke informatie. Ze leveren derhalve geen ware kennis op. Beide kenvermogens hebben wij gemeenschappelijk met de dieren. De ziel is daarentegen denking voorzover ze uit denken bestaat. Zij is middels deze denking in staat om vanuit de door de verbeelding en bezinning verkregen informatie tot het 'onbesinnelijke zelf' op te klimmen. Op deze wijze kan de menselijke ziel het onbekende uit het bekende achterhalen en onderzoeken. Dit onderscheid naar kenvermogens levert Monnikhoff bovendien een nieuw argument voor de noodzakelijke waarheid van Gods denkbeeld. Aangezien Gods denkbeeld op bezinning noch verbeelding is gebaseerd, kan daarin geen onwaarheid schuilen. Daarom is het denkbeeld noodzakelijk waar.

In de *Kritische voorrede* komen de drie soorten kenvermogens die Monnikhoff onderscheidt één maal ter sprake. Monnikhoff beweert dat de materie uit reël van elkaar onderscheiden delen bestaat, waarmee hij zich keert tegen Spinoza's opvatting dat de substantiële uitgebreidheid zich ten opzichte van het verstand als ondeelbaar voordoet en ten opzichte van de zintuigen als deelbaar, namelijk in het bestaan van haar modi. In deze ondeelbare substantie kan, zo luidt Monnikhoffs tegenwerping, echter geen beweging bestaan. Zo volgt „onwraakbaar, zoo wel na 't zuivere verstand als in opzigt onzer bezinning en verbeelding, dat de zelve ten minste uit zoo veele deelen bestaat, als daar in 't effens onderschijdene wijzen van beweegingen komen voor te vallen”. Monnikhoff refereert hier zowel aan de op het verstand gebaseerde kennis (het zuivere verstand) als aan de op de zintuigen gebaseerde kennis (bezinning en verbeelding). Daarmee wijkt Monnikhoffs indeling van de kenvermogens iets af van die van Spinoza. Laatstgenoemde onderscheidt naast de op de zintuigen gebaseerde verbeelding (*imaginatio*) en verstandelijke kennis (*ratio*) ook nog intuitieve kennis (*scientia intuitiva*).⁷⁶

De bespreking van de Rotterdamse manuscripten maakt duidelijk dat Monnikhoff zich op diverse plaatsen inspanst om de denkbeelden van Spinoza te bestrijden. Verschillende passages uit Monnikhoffs *Kritische voorrede* zijn, in meer of minder herkenbare vorm, ook terug te vinden in zijn andere manuscripten, bijvoorbeeld in de *Vol-Seekere en Bondige Betooging* en *De Afhankelijkheid der Schepzelen van God* [...]. In de vorige paragraaf werd geconstateerd dat Monnikhoffs bezwaren in de *Kri-*

⁷⁵ Zie ook Van Bunge, 'Monnikhoff, Deurhoff en Spinoza', p. 10.

⁷⁶ *Ethica* II, propositie 40, scholium 2.

tische voorrede weinig oorspronkelijk zijn. Maar we zouden aan zijn voorrede geen recht doen wanneer we die zouden beoordelen als een epistel dat de werkelijke belangstelling van Monnikhoff voor Spinoza moest verhullen. De kritiek uit zijn voorrede blijkt immers consistent te zijn met bezwaren die hij elders formuleert. De conclusie lijkt me dan ook gerechtvaardigd dat Monnikhoff weliswaar een grote belangstelling voor Spinoza had, maar dat Monnikhoff diens ideeën in de eerste plaats afkeurde, mede daartoe aangespoord door de lectuur van de door hem zo bewonderde Deurhoff.